

आधुनिक ग्रन्थालयातील ई-लर्निंग चे महत्व व योगदान

Balaji Sayanna Poradwar

Subject library science, At. Post. Arjapur, Ta. Biloli Dist. Nanded 431710

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

जगभरात झालेल्या सामाजिक, आर्थिक स्थित्यंतराबरोबरच तंत्रज्ञानाने फार मोठी झेप घेतली. या साऱ्याचे प्रतिबिंब शैक्षणिक क्षेत्रात दिसून येणे स्वाभाविकच आहे. ग्रंथालये व शिक्षण यांचा अतूट संबंध अधोरेखित करताना या क्षेत्रात होणारे विविध बदल व त्या त्या वेळची सामाजिक गरज यांचा विचार होणे जरूरीचे आहे.

प्रस्तावना

ज्ञानाचा स्रोत हा फार प्राचीन काळापासून अव्याहत, अखंडपणे विविध पद्धतीने व माध्यमांद्वारे आपल्यापर्यंत येऊन पोचतो. श्रुती, स्मृतीद्वारे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान प्रसारण होत असे. शिल्पकला, शिलालेख, चित्रलिपी, ताम्रपट, भूर्जपत्रे ही माध्यमे व साधने होती. कालांतराने कागदाचा शोध, लिखित लिपीमधील सुधारणा (ब्राह्मी, खरोष्ठी, देवनागरी), छपाई यंत्राचा शोध व इतर ज्ञानशाखांचा त्यावरील परिणाम स्पष्ट होऊ लागला.

२० वे शतक हे विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे शतक होते असे म्हटले तर फारशी अतिशयोक्ती होणार नाही. सामाजिक, आर्थिक स्थित्यंतराबरोबर तंत्रज्ञान, दळणवळणाची साधने, दृक-श्राव्य माध्यमांची झेप तर अचंबित करणारीच आहे.

ई-लर्निंग म्हणजे काय ?

ई-लर्निंग म्हणजे फक्त संगणक किंवा इंटरनेट याचाच वापर करणे नसून वेगवेगळ्या तंत्रांचा एकत्रित किंवा सुटे सुटेपणाने उपयोग करून घेणे. CD-ROM, DVD, Video tapes, इंटरअॅक्टिव, T.V. यांसारख्या विविध इलेक्ट्रॉनिक अथवा साठवण माध्यमांचा उपयोग करून शैक्षणिक उद्दिष्टांची पूर्तता करणे, ज्यायोगे शिक्षण हे निव्वळ पुस्तकी न राहता 'प्रयोगशील' बनविण्यास उद्युक्त करते ते ई-लर्निंग. ई-लर्निंगची संकल्पना दूरस्थ व मुक्त अध्ययन पद्धतीला जवळची आहे.

ई-लर्निंगचा इतिहास

ई-लर्निंगच्या इतिहासाचा मागोवा घेताना प्रसिद्ध इंग्रजी लेखक ई. एम. फोर्सटर यांचा उल्लेख केलाच पाहिजे किंबहुना या संकल्पनेचा तो जनक मानला पाहिजे. १९०४ साली त्याने The Machine या नावाची एक काल्पनिक लघुकथा लिहिली, ज्यातभाषांमधील संस्करण (संस्कृत ते प्राकृत ते आधुनिक मराठी), छपाई यंत्राचा शोध, वगैरे

टप्पे पार करता करता ग्रंथालये, ग्रंथ प्रकाशन या साऱ्याचाही विस्तार होऊ लागला व इतर ज्ञानशाखांचा त्यावरील परिणाम स्पष्ट होऊ लागला.

२० वे शतक हे विज्ञान व तंत्रज्ञानाचेच शतक होते असे म्हटले तर फारशी अतिशयोक्ती होणार नाही. सामाजिक, आर्थिक स्थित्यंतरांबरोबर तंत्रज्ञान, दळणवळणाची साधने, दृक-श्राव्य माध्यमांची झेप तर अचंबित करणारीच होती व या साऱ्यांचे शैक्षणिक क्षेत्रावर प्रतिबिंब पडणे स्वाभाविक किंबहुना अपरिहार्यच होते.

ई-लर्निंग म्हणजे काय ?

शिक्षण घेणे अथवा शिकविण्याच्या प्रक्रियांचा अधिक विस्ताराने विचार करावयाचा झाल्यास प्रामुख्याने तीन घटक लक्षात घेतले जातात.

1. **स्वरूप:** पारंपरिक, दूरस्थ, विशेष कौशल्य आत्मसात अथवा वृद्धिंगत करण्यासाठी, आत्मानंदासाठी
2. **माध्यम अथवा पद्धती :** खडू-फळा पद्धत, दृक-श्राव्य, संगणकाच्या सहाय्याने, इंटरनेटद्वारे, गुरुकुल पद्धत
3. **विद्यार्थी (उपभोक्ता) :** कुशल, अर्धकुशल, प्राथमिक ज्ञान असलेला, संपूर्णतः अकुशल, सर्वसाधारण शिक्षित, उच्चशिक्षित या बरोबरच एक सर्वसमावेशक असा चौथा घटक वेगाने पुढे येऊ पाहत आहे आणि तो म्हणजे ई-लर्निंग ज्यामध्ये वरील सर्व बाबींचा समावेश होतो. शैक्षणिक व सामाजिक बांधीलकी जपत तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने प्राप्त केलेले ज्ञान म्हणजेच ई-लर्निंग.

ई-लर्निंग म्हणजे फक्त संगणक किंवा इंटरनेट याचाच वापर करणे नसून वेगवेगळ्या तंत्रांचा एकत्रित किंवा सुटे-सुटेपणाने उपयोग करून घेणे. CD-ROM, DVD, Video tapes, इंटरअॅक्टिव, T.V. यांसारख्या विविध इलेक्ट्रॉनिक अथवा साठवण माध्यमांचा उपयोग करून शैक्षणिक उद्दिष्टांची पूर्तता करणे, ज्यायोगे शिक्षण हे निव्वळ पुस्तकी न राहता 'प्रयोगशील' बनविण्यास उद्युक्त करते ते ई-लर्निंग. ई-लर्निंगची संकल्पना दूरस्थ व मुक्त अध्ययन पद्धतीला जवळची आहे.

ई-लर्निंगचा इतिहास

ई-लर्निंगच्या इतिहासाचा मागोवा घेताना प्रसिद्ध इंग्रजी लेखक ई. एम. फोर्सटर यांचा उल्लेख केलाच पाहिजे किंबहुना या संकल्पनेचा तो जनक मानला पाहिजे. १९०४ साली त्याने The Machine या नावाची एक काल्पनिक लघुकथा लिहिली.

ई-लर्निंग पद्धतीचे फायदे व मर्यादा

- विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण पद्धती, विद्यार्थ्यांला स्वतःच्या सोयीने वेळ, ठिकाण निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.
- शिक्षण पद्धती पुरेशी लवचिक आहे. एकाच वेळी स्वतःच्या आवडीचे वेगवेगळे विषय शिकण्याची विद्यार्थ्यांला मुभा असते.
- इंटरनेटचा वापर केल्यास Hyper linking द्वारे एकाच संगणकावरून, एकाच वेळी विविध तऱ्हेचे वाचन साहित्य उपलब्ध होऊ शकते.

- दृक्-श्राव्य माध्यमे प्रभावशाली असल्यामुळे अवघड विषय समजण्यास सोपा होतो. तसेच अवघड भागाचे परत परत पुनर्विलोकन करणे शक्य असते.
- प्रवासाचा वेळ, पैसा, पोस्टाच्या तसेच छापील पुस्तके विकत घेण्याच्या खर्चात बचत होऊ शकते.
- अतिशय उत्तम, प्रगत व खात्रीशीर संगणक व्यवस्था सतत उपलब्ध असणे अत्यंत जरूरीचे आहे. खंडित वीजपुरवठ्यामुळे यंत्रणा नादुरुस्त होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
- ई-लर्निंगसाठी उपयुक्त ठरेल अशा पद्धतीने अभ्यासक्रम लिहिणारे सक्षम मनुष्यबळ अत्यावश्यक आहे व तशा तऱ्हेचे प्रशिक्षण मिळण्याची सुविधा उपलब्ध होणे जरूरीचे आहे.
- ई-लर्निंग हे आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर असेलच असे खात्रीपूर्वक सांगता येणार नाही. ते खर्चीकही असू शकेल.

आधुनिक ग्रंथालय विकासात शासनाची भूमिका :

ग्रंथालय समिती व ग्रंथालय कर्मचारी हे ग्रंथालयाचा विकास घडवून आणणारे महत्वाचे घटक आहेत. त्यातल्या त्यात ग्रंथपाल हा त्या घटकांचा प्रमुख आधार. ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील उच्च शिक्षणाच्या संधी आज सर्वदूर पोहोचल्याने काही अपवाद वगळता आज जवळजवळ सर्वच ग्रंथालयांना, उच्चशिक्षित ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी सहज उपलब्ध होत आहेत. बदलत्या वाचकांच्या गरजेनुसार ग्रंथालय शास्त्राच्या अभ्यासक्रमात सुद्धा अनुषंगिक बदल त्वरित केले जात आहेत. माहिती तंत्रज्ञान जेवढ्या गतीने विकसित होत आहे, त्याहीपेक्षा अधिक गतीने ग्रंथालय माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम व प्रशिक्षण कार्यक्रमात बदल करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला जात आहे.

ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणात शासनाचेही योगदान सध्या दिसून येत आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात डिजिटल ग्रंथालय व त्याकरीता आवश्यक त्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. सध्या त्या अपुऱ्या जरी वाटत असल्या, तरी झाली आहे, हे ही नसे थोडके. ग्रंथालय सुरुवात तरी संगणकीकरणकरीता केंद्र शासनाच्या नॅशनल इन्फॉर्मेटिक सेंटर (NIC) ने तयार केलेली संगणकीय प्रणाली मागेल त्या ग्रंथालयांना 6 कसलेही शुल्क न आकारता दिली जाते. त्या प्रणालीच्या प्रशिक्षणाचे वारंवार आयोजन केले जाते. ग्रंथालय संगणकीकरणत येणाऱ्या समस्यांवरचा उपाय त्वरित ऑनलाइन सापडतो. आज अनेक ऑनलाइन फोरम उपलब्ध आहेत आणि ते सदैव मदत करत असतात.

शहरी भागातील ग्रंथालयांचा विकास ज्या गतीने होताना दिसतो, त्यापेक्षा थोड्या धीम्या गतीने तालुका, ग्रामीण पातळीवर हालचाल होताना दिसते. परंतु असे असले तरी सर्वाना हे पक्के समजले आहे, की ग्रंथालयात आधुनिकतेचा वापर केल्याशिवाय ना वाचकसंख्या वाढू शकणार ना शासनाकडून अनुदान मिळणार! राज्यातील जवळपास १२ हजार शासकीय अनुदानित ग्रंथालयांपैकी जवळपास शंभर मोठी ग्रंथालये आज संगणकीकृत झालेली आहेत. शासन सर्वच ग्रंथालयांना मदत करेल, ही शक्यता गृहीत धरली तर फार विलंब लागण्याची शक्यता आहे. छोट्या ग्रंथालयाचे संगणकीकरण लवकर होऊ शकते. लहान ग्रंथालयांनी असा विचार केला, की

आपले ग्रंथालय अजून लहान आहे, मग आत्ताच कशाला पैसा खर्च करायचा तर त्यात अंतिमतः त्यांचाच तोटा आहे. नीट विचार केला, तर असे लक्षात येईल की पूर्वलक्षी रू पचे कार्य चांगले.

उच्चशिक्षण आणि डिजीटल लायब्ररी यंत्रणा :

उच्च शिक्षणाच्या दृष्टीने डिजीटल लायब्ररी यंत्रणेचा वापर करणे हा भविष्यकाळातील दृष्टीकोनातून आव्हानाचा आणि अत्यावश्यक विषय आहे आज आपल्या देशातील अनेक ग्रंथालये अशा स्वरूपाची आहेत की त्यांना शुद्ध पारंपारिक ग्रंथालये म्हणता येत नाही अथवा (Purely digital) ही म्हणता येत नाही. त्यांचा उल्लेख आपण हायब्रीड (Hybrid) ग्रंथालये असाच करू शकतो. अशा हायब्रीड ग्रंथालयांमुळेच आपल्या देशातील उच्च शिक्षणात ग्रंथालय विषयक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्या समस्यांवर उपाय म्हणून भविष्यकाळात कुशल संगणकतंत्रज्ञ, संगणकीकरणातील आधुनिकता, माहितीचे डिजीटलायझेशन या बाबींचा आवश्यकतेनुसार परिपुर्ती करावीच लागेल.

Features of Digital Library :

1. Local library system with adequate PCs and LAN, Local databases, CD ROM etc.
2. Networks and Network of Net works.
3. Well trained manpower's.

Development of Digital Libraries :

1. Information access tools,
2. Digital storage.
3. Scanning and conversion Technology.
4. Media integration technology.
5. Advanced retrieval Indexing.
6. High band with computer networks.
7. Standardization of document description
8. And representation.

National Digital Library Networks :

1. INFLIBNET.
2. NICNET
3. INDONET
4. I-NET
5. SIRNET
6. ERNET
7. DELNET
8. MALIBNET etc.

International Digital Library Networks :

following are some of the leading international digital networks working all over the world.

1. INTERNET
2. OCLC (Online Computer Library Center)
3. DIALOG
4. ILLINET (Illinois Library Network)
5. AGLINET (World networks of Agriculture libraries) etc.

संदर्भ ग्रंथ सूची

English

- Vaishista C.P. (2004). *New Horison in Library and In formation science*. Chennai. T.R. Publication. RESEA, Malwad N.M. (1996). *Digital libraries Dynamic storehouse of digitalized information* New Delhi. New Age international Limited. TUDIES SCHOO
- Allan, Barbara : *E-Learning and Teaching in Library and Information Services*, London, Facet Publishing, 2002
- Ina, Fourie: *How LIS Professionals can use Alerting Services*, Oxford, Chandos, 2006
- Melling, Maxime (Ed) : *Supporting E-Learning, A Guide for Library and Information Managers*, London, Facet Publishing, 2005
- Nipp, D.: *Innovative use of the Home Page for Library Instructions.*, *Research Strategies*, 16(2), 1998, p.93-102
- Electronic Courseware in Higher Education*, www.firstmonday.com (accessed may 2007)

मराठी

- चव्हाण, किशोर (2008) *माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान नाशिक इनसाईट पब्लिकेशन*.
- पाटील, प्रशांत (2006) *शैक्षणिक तंत्रविज्ञान आणि व्यवस्थापन*. पुणे. नित्यनुतन प्रकाशन